

того, у новому Трудовому кодексі України необхідно передбачити серед основних трудових прав працівників право на захист своїх трудових прав та інтересів, що включає як можливість звернення за захистом до юрисдикційного органу, так і можливість правомочної особи захищати належне їй право власними діями, зокрема удаватися до способів самозахисту трудових прав.

Література

1. Трудовий кодекс України : проект у редакції від 4.12.2007 р. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=30947
2. Пояснювальна записка до проекту Трудового кодексу України від 3.12.2007 р. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=30947
3. Гармонізація трудового законодавства України із законодавством Європейського Союзу : монографія / Н.М. Хуторян, Ю.В. Баранюк, С.В. Дріжчана, Л.П. Гаращенко, І.П. Лаврінчук, О.В. Макогон, М.П. Стадник, Г.І. Чанишева ; відп. ред. Н.М. Хуторян. – К. : ТОВ “Видавництво “Юридична думка””, 2008. – С. 216.
4. Там само. – С. 223.
5. За додержання законодавства про працю – державний нагляд // Праця і зарплата. – 2008. – № 13. – С. 4.
6. Про підсумки соціально-економічного розвитку Одеської області за 9 місяців 2007 р. : розпорядження Обласної державної адміністрації від 9.11.2007 р. № 758/А-2007. – Режим доступу: <http://www.liga.net>
7. Висновок Головного науково-експертного управління на проект Трудового кодексу України від 6.02.2008 р. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=30947
8. Коментар до проекту Трудового кодексу України від 4.12.2007 р. – Режим доступу: <http://www.liga.net>

УДК 349.2“20”

Є.В. Краснов

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТРУДОВИХ ПРАВ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Основні права і свободи людини, у тому числі у сфері праці, – найважливіша складова загальноєвропейських принципів і норм міжнародного права, і як такі складають ідеологічну та методологічну основу трудового права будь-якої цивілізованої країни. Каталог міжнародно визнаних трудових прав і свобод – фактор уніфікації трудового права в планетарному масштабі, який окреслює обов’язкові для будь-якої країни рамки національного трудового права, якщо вона бажає будувати його на загальноцивілізаційних засадах. Як відзначає І.Я. Кисельов, основні трудові права викреслюють свого роду стратегічну лінію у сфері правового регулювання праці, яка формує фундамент для всіх інститутів трудового права, встановлює орієнтири для його тлумачення, заповнює його прогалини [1, с. 77].

Метою даної статті є визначення і загальна характеристика основних тенденцій розвитку трудових прав на початку ХХІ століття.

Сучасна система захисту прав людини є результатом тривалого поетапного історичного розвитку. Традиційно її поділяють на три рівні: міжнародний, регіональний і національний. Правові засади міжнародного захисту прав людини було закладено при створенні ООН. Загальна декларація прав людини, прийнята та проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. [2, с. 39-43], вперше на міжнародному рівні закріпила перелік громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав.

Наступним важливим кроком у розвитку доктрини і практики прав людини стали Міжнародні пакти про права людини, прийняті Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. На відміну від Декларації Пакти мають юридичну обов'язкову силу для держав, які їх ратифікували, містять більш широкий перелік прав і передбачають механізми спостереження за їх забезпеченням.

Водночас Міжнародний білль про права людини розглядається як такий, що складається з двох відмінних категорій прав. У літературі було висловлено думку, що Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права лише формулює стандарти, до досягнення яких повинні прагнути держави, і не накладає на них будь-яких зобов'язань. Такий підхід тривалий час відображував ситуацію, яка реально існувала з визнанням і забезпеченням прав людини. Громадянські та політичні права привертали значну увагу на теоретичному і прикладному рівнях, у той час як економічним, соціальним і культурним правам належної уваги не приділялося. Деякі держави і міжнародні організації продовжують застосовувати подвійні стандарти щодо основних прав і свобод, визнаючи "класичними" громадянські та політичні права. Ці права закріплюються в перших розділах основних законів і забезпечуються надійними гарантіями. Водночас економічні, соціальні та культурні права або не визнаються "основними", або взагалі не вважаються правами.

Тенденція до відокремлення двох поколінь прав знайшла своє відображення й на регіональному рівні. На рівні Ради Європи права першого покоління (громадянські та політичні) і права другого покоління (економічні, соціальні й культурні) також містяться в окремих документах (Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод від 4 листопада 1950 р., Європейська соціальна хартія від 18 жовтня 1961 р. та Європейська соціальна хартія (переглянута) від 3 травня 1996 р.).

Втім, однією з особливостей сучасного міжнародно-правового регулювання прав людини є тенденція до єдиного правового регулювання не тільки економічних, соціальних і культурних прав, а й усіх прав людини – громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних. Саме такий підхід застосовано в міжнародних актах, прийнятих наприкінці ХХ століття. Так, Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй, прийнята Генеральною Асамблеєю на 55-й сесії 8 вересня 2000 р., визначила ключові цілі, яким приділяється особливо важливе значення. Серед них – повний захист і заохочення в усіх країнах-членах громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав для всіх [3].

Важливим кроком на шляху утвердження і забезпечення фундаментальних прав громадян ЄС стало проголошення 7 грудня 2000 р. Хартії основних прав

Європейського Союзу [4, с. 208], яка стала складовою Конституції ЄС. Хартія закріплює всі три групи основних прав і свобод – особисті (громадянські), політичні, економічні, соціальні та культурні. У цьому полягає сутність принципу неподільності основних прав і свобод, який відображено в преамбулі Хартії. Найбільший вплив на зміст Хартії справили три документи: Конвенція Ради Європи про захист прав людини й основних свобод 1950 р., Європейська соціальна хартія 1961 р., Європейська соціальна хартія (переглянута) 1996 р., Договір про Європейське співтовариство 1957 р. Деякі положення цих документів відображуються в Хартії дослівно або майже дослівно. Універсальний характер предмета Хартії є однією з головних ознак цього документа порівняно з актами ООН, Ради Європи. Усі зазначені положення повною мірою стосуються Договору про Конституцію ЄС.

Отже, Хартія і відповідно Договір про Конституцію ЄС визнають усі громадянські, політичні, економічні, соціальні й культурні права як основні. Хоча соціальні та економічні права забагато в чому ще зберігають програмний характер, але більше не вважаються другорядними. Розробникам Хартії вдалося зруйнувати стару дихотомію між громадянськими і політичними правами та правами економічними і соціальними.

Цікаво зауважити, що економічні та соціальні права набули визнання на міжнародному рівні раніше, ніж права громадянські та політичні. Наприкінці XIX століття зростало усвідомлення необхідності міжнародного співробітництва та координації для покращання умов праці на національному рівні. Першу конференцію з метою ухвали міжнародних угод у цій сфері провела Німеччина в 1880 р.; на ній були ухвалені рекомендації, що не знайшли подальшого розвитку. Згодом, у 1900 р., група дослідників і адміністраторів заснувала Міжнародну Асоціацію правового захисту працівників зі штаб-квартирою в Базелі. На основі її підготовчої роботи швейцарський уряд провів конференції в Берні в 1905 і 1906 рр., на яких було ухвалено перші домовленості в цій сфері [5, с. 88]. Політичні заворушення в Європі, що тривали протягом наступних років з кульмінацією в Першій світовій війні, тимчасово перервали цю роботу, але вона була відновлена зі значно більшою енергією після заснування в 1919 р. Міжнародної організації праці як частини мірних угод, ухвалених після Першої світової війни.

Коли в 1948 р. була ухвалена Загальна декларація прав людини, було небагато сумнівів щодо включення до переліку економічних і соціальних прав. Великою її заслугою було те, що вона розширила платформу прав людини, обійнявши всю сферу прав – громадянських, політичних, економічних, соціальних та культурних, і забезпечила різним правам взаємопов'язаність і взаємну підтримку.

Загальною декларацією передбачалося, що зазначені в ній права повинні бути доступними кожному в усьому світі. Це потребує як асиміляції, так і глобальної інституціоналізації. Асиміляція в даному разі означає, що в межах усіх національних суспільств зазначені в Декларації права мають бути визнані як досяжні ідеали, що їх слід упровадити в національному законодавстві та практиці адміністрування через здійснення необхідних політичних і соціальних реформ [6, с. 31]. Глобальна інституціоналізація означає розробку механізмів на міжна-

родному рівні, які могли б, з одного боку, контролювати процес запровадження реалізації прав людини в усьому світі, а з іншого – породжувати необхідне співробітництво у сфері економічних, соціальних і культурних питань з метою створення умов для повного користування правами в усьому світі.

Загальна декларація прав людини спочатку була вираженням ідеалів, що їх слід було досягти. Процес реалізації на міжнародному рівні розпочався двома конвенціями, ухваленими в 1966 р., після чого було ухвалено багато більш конкретних конвенцій.

До зобов'язань, прийнятих на себе державами згідно з цими конвенціями, належить вживання заходів з метою поступової реалізації прав, у тому числі ухвалення правових заходів. Ухвалення такого законодавства становить процес реалізації економічних, соціальних і культурних прав на національному рівні. Однак трансформації економічних, соціальних і культурних прав у чинне право – чи то конституційне, чи то статутне – не достатньо. Права необхідно реалізувати в дійсності, що може потребувати всебічних адміністративних заходів і соціальної активності. Успіх такої трансформації залежить від еволюції культури прав людини, у межах якої індивіди приймають як свої права, так і свої обов'язки перед суспільством, що унеможливує користування правами.

Не принижуючи ролі й значення економічних і культурних прав, все ж окремо підкреслимо важливість забезпечення соціальних прав людини. Саме соціальні права людини, їх перелік, обсяг, гарантії, заходи і методи захисту є критерієм і показником ступеня “соціальності” держави. Держави, які проголосили себе у своїх конституціях “соціальними”, реалізують свою соціальну орієнтованість передусім через надання своїм громадянам певного кола соціальних прав. Ці положення є актуальними для сучасної української держави.

У сучасний період можна виділити такі основні тенденції розвитку трудових прав та інтересів [7, с. 122-146]. Перша тенденція пов'язана з визначенням місця трудових прав у системі прав людини інформаційного суспільства.

Відповідно до загальноприйнятої в міжнародних актах та національному законодавстві класифікації прав людини, трудові права не є окремим видом прав, вони належать до другого покоління прав – економічних, соціальних, культурних. У науці конституційного права права і свободи людини традиційно поділяються на три групи: а) особисті; б) політичні; в) економічні, соціальні й культурні. М.В. Баглай до останньої групи включає також трудові права і свободи: свободу праці; право на працю та захист від безробіття; право на страйк; право на відпочинок.

Концепцію трьох генерацій прав людини сформулював Карел Васак. Відповідно до цієї концепції, громадянські та політичні права належать до першої генерації, економічні, соціальні й культурні права складають “друге покоління”, а до третього покоління прав належать права спільнот (право на самовизначення та ін.). К. Васак висловив думку про те, що права третього покоління – це колективні права, а не будь-які “нові” права індивіда.

Не всі фахівці погоджуються з концепцією К. Васака про три покоління прав людини, відзначаючи при цьому, що історія еволюції прав людини на національ-

ному рівні не дає можливості співвіднести виникнення різних прав людини з чітко окресленими стадіями [8]. Спроби зробити це в будь-якому разі призвели б до необхідності розрізнення ще й між громадянськими та політичними правами. Таким чином, у сучасних дослідженнях проводиться червоною ниттю ідея взаємозв'язку між громадянськими та політичними правами, з одного боку, і економічними, соціальними та культурними правами – з іншого.

Ще одним із стереотипів щодо різних груп прав людини є твердження, що громадянські права викликають лише пасивні зобов'язання невтручання з боку держави, у той час як економічні, соціальні та культурні права потребують більш активних дій з боку держави. Суттєві застереження щодо цього положення висловлюються в літературі [9].

Стверджувалося та згодом часто повторювалося, що ці дві групи прав мають різну природу та внаслідок цього потребують різних механізмів забезпечення. Громадянські та політичні права розглядаються як “абсолютні” та “нагальні”, у той час як економічні, соціальні та культурні права вважалися програмними, які слід реалізовувати поступово, а значить, не є питанням прав людини [10, с. 69-73]. З цим була пов'язана посилка, згідно з якою громадянські та політичні права “підлягають судовому розгляду” в тому сенсі, що їх можна розглядати в судах і аналогічних органах, у той час як економічні, соціальні та культурні права мають більш політичний характер. Крім цього, вважалося, що громадянські та політичні права є “доступними” в тому сенсі, що їх реалізація коштує небагато [11, с. 783-820]. Їхнім основним змістом, як вважалося, були зобов'язання держав не втручатися в приватні справи та свободи індивіда. Таким чином, аргументація ґрунтувалася навколо проблеми розбіжностей у державних зобов'язаннях, що випливали з цих двох груп прав. З цієї причини очікувалося, що держави, які не бажали брати на себе зобов'язання, що випливали з економічних, соціальних і культурних прав, захочуть ратифікувати документи, в яких йшлося б лише про громадянські та політичні права.

Сьогодні видно, що чимало цих посилок були перебільшеннями або помилками. Державні зобов'язання щодо обох груп прав людини виявляють схожість у суттєвих моментах. Теорії, згідно з якими економічні, соціальні та культурні права не підлягають судовому розгляду або не мають виконавчої сили, виявилися гіперболізованими [12]. Досвід свідчить про те, що з точки зору готовності до ратифікації пактів очікування були хибними. Майже всі держави, що ратифікували ПГПП, ратифікували також і ПЕСКП (143 держави-учасниці). З-поміж 147 держав, які ратифікували ПГПП, приєдналися до неї або визнали її, лише п'ять не змогли ратифікувати ПЕСКП (Ботсвана, Гаїті, Мозамбик, Південна Африка та Сполучені Штати).

Хоча як у західних, так і незахідних суспільствах можна зустріти часткове неприйняття системи універсальних прав людини, еволюція з плином часу йде в напрямі більшої інтеграції між різними групами прав. В ухвалених останніми роками документах з питань прав людини, що ґрунтуються на Міжнародному Біллі про права людини і є його подальшою розробкою, різні групи прав розглядаються разом. Прикладом такої інтеграції є Конвенція про права дитини,

в якій громадянські права знаходяться поруч із правом на захист здоров'я, на соціальне забезпечення, на достатній життєвий рівень життя, на освіту, а також на захист від економічної експлуатації. Конвенція на сьогоднішній день ратифікована приблизно в 190 державах, що складає абсолютну більшість світового співтовариства.

Як у Міжнародній Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, так і в Міжнародній Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації проти жінок містяться недвозначні вказівки про право рівного користування економічними, соціальними та культурними правами, а також громадянськими та політичними правами.

У параграфі другому Преамбули до Загальної Декларації прав людини 1948 р. зазначається, що “найвищим прагненням простого народу” є “настання світу, в якому люди будуть користуватися свободою слова та переконань і свободою від страху та нужди”. Намір інтегрувати різні групи прав був очевидний. У 1993 р. представники 171 уряду зібралися у Відні на Всесвітню конференцію з питань прав людини та знову ствердили, що всі права людини є універсальними, неподільними, взаємозалежними та взаємопов'язаними.

Трудові права як багатогранне явище ґрунтуються на єдності приватних і публічних засад. Це означає, що трудові права базуються на принципах свободи, рівності, є за своєю природою невідчужуваними, невід'ємними правами людини. Їх можна в цій частині зачислити до категорії природних прав. З іншого боку, обсяг, змістовне наповнення трудових прав йде шляхом їх правового опосередкування волею держави.

Друга тенденція в дальшому розвитку трудових прав пов'язана із зміщенням акцентів з “економічної” людини на особистість, її особисті блага. Особисті права працівника, такі, як право на професійне навчання та підвищення кваліфікації; право на просування по службі, право на моральне заохочення, оцінку ділових досягнень; право на недоторканність особистого життя та захист персональних даних; право на отримання інформації про умови праці; право на захист гідності в період трудової діяльності та захист від мобінгу (морального переслідування на роботі), набувають особливої значимості. Як відзначає І.Я. Кисельов, норми трудового права покликані доповнити та поглибити захист особистих немайнових прав та інших нематеріальних благ, який здійснюється цивільним правом, стосовно особливостей трудових відносин, забезпечити права та свободи людини в період трудової діяльності й таким чином формувати статус “соціального громадянина” [13, с. 44].

На початку XXI ст. у країнах Заходу у функціях трудового права акценти змістилася на права людини, на захист невідчужуваних прав працівників, які вони мають як людські істоти та громадяни і які повинні бути недоторканими і тоді, коли особа стає найманим працівником, набуває свого роду “соціального громадянства”, комплексу трудових прав. У розумінні трудових прав також відбулися зміни. Потрібно констатувати посилення уваги до інтересів, потреб, прагнень кожного окремого працівника не як до абстрактної громадської фігури, соціальному типу, представника класу, професійної категорії, а як до

повнокровної особистості, наділеної усім багатством соціально-психологічних характеристик (незалежністю, почуттям самоповаги і власної гідності, прагненням до справедливості, нормального соціального спілкування, вільного від хамства, жорсткості, знущання з боку будь-якої особи на виробництві незалежно від її соціальної ролі).

Третя тенденція в розвитку трудових прав пов'язана, на думку експертів МОП, з поглибленням індивідуалізації трудових відносин, посиленням гнучкості їх правового регулювання. І.Я. Кисельов, аналізуючи західну літературу, підкреслює, що на Заході необхідність посилення гнучкості державно-правового регулювання ринку праці розглядається в останні десятиріччя як імператив, викликаний об'єктивними вимогами сучасної розвинутої економіки. Від здатності сучасного трудового права набути необхідної гнучкості значною мірою залежить його виживання як необхідного і важливого для суспільства соціального інституту [13, с. 67-68].

На межі ХХ і ХХІ ст.ст. є очевидним перехід від важкої фізичної праці у великих виробничих колективах до розумової праці, нерідко індивідуальної. Все ширше в західній практиці стали застосовуватися нетипові форми зайнятості: праця поза основного офісу, у тому числі телепрацівників (комп'ютерних надомників); позикова праця; неповний робочий час (часткова зайнятість); розподіл робочих місць; гнучкий робочий графік; скорочений робочий тиждень; тимчасова зайнятість; підсумований облік щорічних робочих годин. У розвинутих країнах такою формою зайнятості охоплено в середньому від 15 до 30% працівників.

Четверта тенденція пов'язана з розширенням сфери соціального діалогу, адаптацією колективних трудових відносин до реалій ХХІ ст. Загальна тенденція скорочення членства в профспілках у багатьох країнах, організаційні труднощі, з якими стикаються спілки роботодавців, дерегулювання умов зайнятості, на думку деяких дослідників, визначають занепад колективних трудових відносин. Втім, експерти МОП, спираючись на узагальнення сучасної зарубіжної практики, знаходять багато ознак того, що спілки роботодавців і профспілки адаптуються до сучасних реалій глобалізації економіки та зростаючої конкуренції. Вони змінюють свою структуру, методи, удосконалюють механізми соціального діалогу. Крім того, практично на всіх континентах держава активніше, ніж раніше, бере участь у вирішенні соціальних питань. Все це свідчить про загальну тенденцію розвитку правового механізму соціального діалогу, його адаптацію в сучасних умовах. Однак на початку ХХІ ст. і правова соціальна держава повинна залишатися гарантом трудових прав і свобод працівників.

П'ята тенденція пов'язана із зростанням ролі загальноновизнаних принципів і норм міжнародного трудового права (міжнародні стандарти трудових прав) в умовах глобалізації. І.Я. Кисельов відзначав підвищення ролі авторитету міжнародних трудових стандартів, багато з яких втілюють загальноновизнані в цивілізованому світі принципи і норми міжнародного права, діють як внутрішнє національне право і навіть мають пріоритет порівняно з ним. Формується механізм прямого забезпечення міжнародно-правового захисту трудових прав індивідуальних працівників і появляються ознаки перетворення регіональних

трудових стандартів на наднаціональне право, наприклад, у країнах Європейського Союзу [14, с. 4].

Найбільш повне вираження міжнародні стандарти трудових прав отримали в конвенціях та рекомендаціях МОП. Деякі дослідники пропонують вважати міжнародне трудове право самостійною галуззю права із своїм предметом і методом [15]. З такою позицією важко погодитися з урахуванням традиційних підходів до галузі права як основному елементу національної системи права.

Література

1. Киселев, И.Я. Сравнительное трудовое право : учебник / И.Я. Киселев. – М. : ТК Велби : Проспект, 2005. – С. 77.
2. Всеобщая декларация прав человека // Международные акты о правах человека : сб. док. – М., 1998. – С. 39-43.
3. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций // Генеральная Ассамблея. Резолюция 55/2 от 8.09.2000.
4. Хартия Европейского Союза об основных правах : комментарий / под ред. д-ра юрид. наук, проф. С.Ю. Кашкина. – М. : Юриспруденция, 2001. – 208 с.
5. Samson, K. International Labour Organisation / K. Samson // Encyclopedia of International Law / ed. R. Bernhardt. – Instalment 5, 1983. – P. 87-94.
6. Ейде, Асбйорн. Економічні, соціальні та культурні права / Асбйорн Ейде // Економічні, соціальні та культурні права / під ред. А. Ейде, А. Розаса ; пер. з англ. Г.С. Краснокутського ; наук. ред. Г.І. Чанишева. – О. : АО БАХВА, 2006. – С. 31.
7. Лушникова, М.В. Очерки теории трудового права / М.В. Лушникова, А.М. Лушникова. – СПб. : Изд-во Р. Асланова “Юридический центр Пресс”, 2006. – С. 122-146.
8. Економічні, соціальні та культурні права / під ред. А. Ейде, К. Краузе, А. Розаса ; пер. з англ. Г.С. Краснокутського ; наук. ред. Г.І. Чанишева. – О. : АО БАХВА, 2006. – 728 с.
9. Ейде, Асбйорн. Економічні, соціальні та культурні права як права людини / Асбйорн Ейде // Економічні, соціальні та культурні права / під ред. А. Ейде, К. Краузе, А. Розаса ; пер. з англ. Г.С. Краснокутського ; наук. ред. Г.І. Чанишева. – О. : АО БАХВА, 2006. – Розд. 2.
10. Vierdag, E.W. The Legal Nature of the Rights Granted by the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights / E.W. Vierdag // Netherland Yearbook of International Law. – 1978. – Vol. 9. – P. 69-73.
11. Bossuyt, M. La distinction juridique entre les droit civil et politiques et les droits economiques, sociaux et culturels / M. Bossuyt // Revue des droits de l’homme. – 1975. – Vol. 8. – P. 783-820.
12. Шейнін, Мартін. Економічні й соціальні права як юридичні права / Мартін Шейнін // Економічні, соціальні та культурні права / під ред. А. Ейде, К. Краузе, А. Розаса ; пер. з англ. Г.С. Краснокутського ; наук. ред. Г.І. Чанишева. – О. : АО БАХВА, 2006. – Розд. 3.
13. Киселев, И.Я. Новый облик трудового права стран Запада. – С. 44.
14. Киселев, И.Я. Сравнительное трудовое право : учебник. – С. 4.
15. Шестерякова, И.В. Международно-правовое регулирование труда / И.В. Шестерякова. – Саратов, 2004.